

॥ समर्थ रामदासांचा दासबोध दशक १४ ॥

॥ दशक चौदावा : अखंडध्यान ॥ १४ ॥

समास पहिला : निस्पृह लक्षणनाम

॥ श्रीराम ॥

ऐका स्पृहाची सिकवण । युक्ति बुद्धि शाहाणपण ।
जेणें राहे समाधान । निरंतर ॥ १ ॥
सोपा मंत्र परी नेमस्त । साधें वोषध गुणवंत ।
साधें बोलणें सप्रचित । तैसें माझें ॥ २ ॥
तत्काळचि अवगुण जाती । उत्तम गुणाची होये प्राप्ती ।
शब्दवोषध तीव्र श्रोती । साक्षपें सेवावें ॥ ३ ॥
निस्पृहता धरूं नये । धरिली तरी सोडूं नये ।
सोडिली तरी हिंडों नये । वोळखीमधें ॥ ४ ॥
कांता दृष्टी राखों नये । मनास गोडी चाखऊं नये ।
धारिष्ट चळतां दाखऊं नये । मुख आपुलें ॥ ५ ॥
येकेस्थळीं राहों नये । कानकोंडें साहों नये ।
द्रव्य दारा पाहों नये । आळकेपणें ॥ ६ ॥
आचारभ्रष्ट होऊं नये । दिल्यां द्रव्य घेऊं नये ।
उणा शब्द येऊं नये । आपणावरी ॥ ७ ॥
भिक्षेविषीं लाजों नये । बहुत भिक्षा घेऊं नये ।
पुसतांही देऊं नये । वोळखी आपली ॥ ८ ॥
धड मळिन नेसों नये । गोड अन्न खाऊं नये ।
दुराग्रह करूं नये । प्रसंगें वर्तावें ॥ ९ ॥
भोगीं मन असों नये । देहदुःखें त्रासों नये ।
पुढें आशा धरूं नये । जीवित्वाची ॥ १० ॥
विरक्ती गळों देऊं नये । धारिष्ट चळों देऊं नये ।
ज्ञान मळिण होऊं नये । विवेकबळें ॥ ११ ॥
करुणाकीर्तन सोडूं नये । अंतर्ध्यान मोडूं नये ॥
प्रेमंतु तोडूं नये । सगुणमूर्तीचा ॥ १२ ॥
पोटीं चिंता धरूं नये । कष्टें खेद मानूं नये ।
समडं धीर सांडूं नये । कांहीं केल्या ॥ १३ ॥
अपमानितां सिणों नये । निखंडितां कष्टों नये ।
धिःकारितां झुरों नये । कांहीं केल्या ॥ १४ ॥
लोकलाज धरूं नये । लाजवितां लाजों नये ।
खिजवितां खिजों नये । विरक्त पुरुषें ॥ १५ ॥
शुद्ध मार्ग सोडूं नये । दुर्जनासीं तंडों नये ।
समंध पडों देऊं नये । चांडाळासी ॥ १६ ॥
तपीळपण धरूं नये । भांडवितां भांडों नये ।
उडवितां उडऊं नये । निजस्थिती आपुली ॥ १७ ॥

हांसवितां हासों नये । बोलवितां बोलों नये ।
चालवितां चालों नये । क्षणक्षणा ॥ १८ ॥
येक वेष धरूं नये । येक साज करूं नये ।
येकदेसी होऊं नये । भ्रमण करावें ॥ १९ ॥
सलगी पडों देऊं नये । प्रतिग्रह घेऊं नये ।
सभेमध्ये बैसों नये । सर्वकाळ ॥ २० ॥
नेम आंगीं लाऊं नये । भरवसा कोणास देऊं नये ।
अंगीकार करूं नये । नेमस्तपणाचा ॥ २१ ॥
नित्यनेम सांडूं नये । अभ्यास बुडों देऊं नये ।
परतंत्र होऊं नये । कांहीं केल्यां ॥ २२ ॥
स्वतंत्रता मोडूं नये । निरापेक्षा तोडूं नये ।
परापेक्षा होऊं नये । क्षणक्षणा ॥ २३ ॥
वैभव दृष्टी पाहों नये । उपाधीसुखें राहों नये ।
येकांत मोडूं देऊं नये । स्वरूपस्थितीचा ॥ २४ ॥
अनर्गळता करूं नये । लोकलाज धरूं नये ।
कोठेंतरी होऊं नये । आसक्त कदां ॥ २५ ॥
परंपरा तोडूं नये । उआपाधी मोडूं देऊं नये ।
ज्ञानमार्गे सोडूं नये । कदाकाळीं ॥ २६ ॥
कर्ममार्ग सांडूं नये । वैराग्य मोडूं देऊं नये ।
साधन भजन खंडूं नये । कदाकाळीं ॥ २७ ॥
अतिवाद करूं नये । अनित्य पोटीं धरूं नये ।
रागें भरीं भरीं नये । भलतीकडे ॥ २८ ॥
न मनी त्यास सांगों नये । कंटाळवाणें बोलों नये ।
बहुसाल असो नये । येकें स्थळीं ॥ २९ ॥
कांहीं उपाधी करूं नये । केली तरी धरूं नये ।
धरिली तरी सांपडों नये । उपाधीमध्ये ॥ ३० ॥
थोरपणें असो नये । महत्त्व धरून बैसों नये ।
कांहीं मान इच्छूं नये । कोठेंतरी ॥ ३१ ॥
साधेपण सोडूं नये । सानेपण मोडूं नये ।
बळात्कारें जोडूं नये । अभिमान आंगीं ॥ ३२ ॥
अधिकारेवीण सांगों नये । दाटून उपदेश देऊं नये ।
कानकोंडा करूं नये । परमार्थ कदा ॥ ३३ ॥
कठीण वैराग्य सोडूं नये । कठीण अभ्यास सांडूं नये ।
कठिणता धरूं नये । कोणेकेविशडं ॥ ३४ ॥
कठीण शब्द बोलों नये । कठीण आज्ञा करूं नये ।
कठीण धीरत्व सोडूं नये । कांहीं केल्यां ॥ ३५ ॥
आपण आसक्त होऊं नये । केल्यावीण सांगों नये ।
बहुसाल मार्गों नये । शिष्यवर्गासी ॥ ३६ ॥

उत्थट शब्द बोलों नये । इंद्रियेस्मरण करूं नये ।
 शाक्तमार्गे भरो नये । मुक्तपणे भरी ॥ ३७ ॥
 नीच कृतीं लाजों नये । वैभव होतां माजों नये ।
 क्रोधें भरीं भरो नये । जाणपणे ॥ ३८ ॥
 थोरपणे चुको नये । न्याये नीति सांडूं नये ।
 अप्रमाण वर्तो नये । कांहीं केल्या ॥ ३९ ॥
 कळल्यावीण बोलों नये । अनुमानें निश्चये करूं नये ।
 सांगतां दुःख धरूं नये । मूर्खपणे ॥ ४० ॥
 सावधपण सोडूं नये । व्यापकपण सांडूं नये ।
 कदा सुख मानूं नये । निसुगणपणाचें ॥ ४१ ॥
 विकल्प पोटी धरूं नये । स्वार्थआज्ञा करूं नये ।
 केली तरी टाकूं नये । आपणास पुढें ॥ ४२ ॥
 प्रसंगेवीण बोलों नये । अन्वयेवीण गाऊं नये ।
 विचारेवीण जाऊं नये । अविचारपंथें ॥ ४३ ॥
 परोपकार सांडूं नये । परपीडा करूं नये ।
 विकल्प पडों देऊं नये । कोणीयेकासी ॥ ४४ ॥
 नेणपण सोडूं नये । महंतपण सांडूं नये ।
 द्रव्यासाठीं हिंडों नये । कीर्तन करीत ॥ ४५ ॥
 संशयात्मक बोलों नये । बहुत निश्चये करूं नये ।
 निर्वाहेवीण धरूं नये । ग्रंथ हातीं ॥ ४६ ॥
 जाणपणे पुसों नये । अहंभाव दिसों नये ।
 सांगेन ऐसें म्हणों नये । कोणीयेकासी ॥ ४७ ॥
 ज्ञानगर्व धरूं नये । सहसा छळणा करूं नये ।
 कोठें वाद घालूं नये । कोणीयेकासी ॥ ४८ ॥
 स्वार्थबुद्धी जडों नये । कारबारी पडों नये ।
 कार्यकर्ते होऊं नये । राजद्वारी ॥ ४९ ॥
 कोणास भर्वसा देऊं नये । जड भिक्षा मार्गों नये ।
 भिक्षेसार्थी सांगों नये । परंपरा आपुली ॥ ५० ॥
 सोडिरिकीत पडों नये । मध्यावर्ति घडों नये ।
 प्रपंचाची जडों नये । उपाधी आंगी ॥ ५१ ॥
 प्रपंचप्रस्तीं जाऊं नये । बाष्कळ अन्न खाऊं नये ।
 पाहुण्यासरिसें घेऊं नये । आमंत्रणें कदां ॥ ५२ ॥
 श्राध पक्ष सटी सामासैं । शांती फळशोबन बारसैं ।
 भोग राहात बहुवसैं । नवस व्रतें उद्यापनें ॥ ५३ ॥
 तेथें निस्पृहे जाऊं नये । त्याचें अन्न खाऊं नये ।
 येळिलवाणें करूं नये । आपणासी ॥ ५४ ॥
 लग्नमुहुतीं जाऊं नये । पोटासाठीं गाऊं नये ।
 मोलें कीर्तन करूं नये । कोठेंतरी ॥ ५५ ॥
 आपली भिक्षा सोडूं नये । वारें अन्न खाऊं नये ।
 निस्पृहासि घडों नये । मोलयात्रा ॥ ५६ ॥
 मोलें सुकृत करूं नये । मोलपुजारी होऊं नये ।
 दिल्ला तरी घेऊं नये । इनाम निस्पृहे ॥ ५७ ॥
 कोठें मठ करूं नये । केला तरी तो धरूं नये ।

मठपती होऊन बैसों नये । निस्पृह पुरुषें ॥ ५८ ॥
 निस्पृहे अवघेचि करावें । परी आपण तेथें न सांपडावें ।
 परस्परें उभारावें । भक्तिमार्गासी ॥ ५९ ॥
 प्रेतनेंविण राहों नये । आळस दृष्टी आणूं नये ।
 देह अस्तां पाहों नये । वियोग उपासनेचा ॥ ६० ॥
 उपाधीमध्ये पडों नये । उपाधी आंगीं जडों नये ।
 भजनमार्ग मोडूं नये । निसंगळपणे ॥ ६१ ॥
 बहु उपाधी करूं नये । उपाधीविण कामा नये ।
 सगुणभक्ति सोडूं नये । विभक्ति खोटी ॥ ६२ ॥
 बहुसाल धांवों नये । बहुसाल साहों नये ।
 बहुत कष्ट करूं नये । असुदें खोटें ॥ ६३ ॥
 बहुसाल बोलों नये । अबोलणें कामा नये ।
 बहुत अन्न खाऊं नये । उपवास खोटा ॥ ६४ ॥
 बहुसाल निजों नये । बहुत निद्रा मोडूं नये ।
 बहुत नेम धरूं नये । वाश्कळ खोटें ॥ ६५ ॥
 बहु जनीं असों नये । बहु आरण्य सेऊं नये ।
 बहु देह पाळूं नये । आत्महत्या खोटी ॥ ६६ ॥
 बहु संग धरूं नये । संतसंग सांडूं नये ।
 कर्मठपण कामा नये । अनाचार खोटा ॥ ६७ ॥
 बहु लोकिक सांडूं नये । लोकाधेन होऊं नये ।
 बहु प्रीती कामा नये । निष्ठुरता खोटी ॥ ६८ ॥
 बहु संशये धरूं नये । मुक्तमार्ग कामा नये ।
 बहु साधनी पडों नये । साधनेंवीण खोटें ॥ ६९ ॥
 बहु विषये भोगूं नये । विषयत्याग करितां नये ।
 देहलोभ धरूं नये । बहु त्रास खोटा ॥ ७० ॥
 वेगळा अनुभव घेऊं नये । अनुभवेवीण कामा नये ।
 आत्मस्थिती बोलों नये । स्तब्धता खोटी ॥ ७१ ॥
 मन उरों देऊं नये । मनेंवीण कामा नये ।
 अलक्ष वस्तु लक्षा नये । लक्षेवीण खोटें ॥ ७२ ॥
 मनबुद्धिअगोचर । बुद्धीवीण अंधकार ।
 जाणीवेचा पडो विसर । नेणीव खोटी ॥ ७३ ॥
 ज्ञातेपण धरूं नये । ज्ञानेवीण कामा नये ।
 अतर्क्य वस्तु तर्का नये । तर्केवीण खोटें ॥ ७४ ॥
 दृश्यस्मरण काम नये । विस्मरण पडों नये ।
 कांहीं चर्चा करूं नये । केलियावीण न चले ॥ ७५ ॥
 जर्गी भेद कामा नये । वर्णसंकर करूं नये ।
 आपला धर्म उडऊं नये । अभिमान खोटा ॥ ७६ ॥
 आशाबद्धत बोलों नये । विवेकेवीण चालों नये ।
 समाधान हालों नये । कांहीं केल्यां ॥ ७७ ॥
 अबद्ध पोथी लेहों नये । पोथीवीण कामा नये ।
 अबद्ध वाचूं नये । वाचिल्यावीण खोटें ॥ ७८ ॥
 निस्पृहे वगत्रुत्व सांडूं नये । आशंका घेतां भांडों नये ।
 श्रोतयांचा मानूं नये । वीट कदा ॥ ७९ ॥

हैं सिकवण धरितां चितीं । सकळ सुखें वोळगती ।
 आंगीं बाणें महंती । अकस्मात् ॥ ८० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 निस्पृहलक्षणनाम समास पहिला ॥ १ ॥ १४.१

समास दुसरा : भिक्षानिरूपण
 ॥ श्रीराम ॥
 ब्रह्मणाची मुख्य दीक्षा । मागितली पाहिजे भिक्षा ।
 वों भवति या पक्षा । रक्षिलें पाहिजे ॥ १ ॥
 भिक्षा मागोन जो जेविला । तो निराहारी बोलिला ।
 प्रतिग्रहावेगळा जाला । भिक्षा मागतां ॥ २ ॥
 संतासंत जे जन । तेथें कोरात्र मागोन करी भोजन ।
 तेनें केलें अमृतप्राशन । प्रतिदिनीं ॥ ३ ॥

॥ श्लोक ॥
 भिक्षाहारी निराहारी । भिक्षा नैव प्रतिग्रहः ।
 असंतो वापि संतो वा । सोमपानं दिने दिने ॥
 ऐसा भिक्षेचा महिमा । भिक्षा माने सर्वोत्तमा ।
 ईश्वराचा अगाध महिमा । तोहि भिक्षा मागे ॥ ४ ॥
 दत्त गोरक्ष आदिकरुनी । सिद्ध भिक्षा मागती जनीं ।
 निस्पृहता भिक्षेपासुनी । प्रगट होये ॥ ५ ॥
 वार लाऊन बैसला । तरी तो पराधेन जाला ।
 तैसीच नित्यावळीला । स्वतंत्रता कैची ॥ ६ ॥
 आठां दिवसां धान्य मेळविलें । तरी तें कंटाळवाणें जालें ।
 प्राणी येकायेकीं चेंविलें । नित्यनूतनतेपासुनी ॥ ७ ॥
 नित्य नूतन हिंडावें । उदंड देशाटण करावें ।
 तरीच भिक्षा मागतां बरवें । श्लाघ्यवाणें ॥ ८ ॥
 अखंड भिक्षेच अभ्यास । तयास वाटेना परदेश ।
 जिकडे तिकडे स्वदेश । भुवनत्रै ॥ ९ ॥
 भिक्षां मागतां किरकों नये । भिक्षा मागतां लाजो नये ।
 भिक्षा मागतां भागों नये । परिभ्रमण करावें ॥ १० ॥
 भिक्षा आणि चमत्कार । च्वाकाटती लहानथोर ।
 कीर्ति वर्णी निरंतर । भगवंताची ॥ ११ ॥
 भिक्षा म्हणिजे कामधेनु । सदा फळ नव्हे सामान्यु ।
 भिक्षेस करी जो अमान्यु । तो करंटा जोगी ॥ १२ ॥
 भिक्षेनें वोळखी होती । भिक्षेनें भरम चुकती ।
 सामान्य भिक्षा मान्य करिती । सकळ प्राणी ॥ १३ ॥
 भिक्षा म्हणिजे निर्भये स्थिति । भिक्षेनें प्रगटे महंती ।
 स्वतंत्रता ईश्वरप्राप्ती । भिक्षागुणें ॥ १४ ॥
 भिक्षेस नाही आडथळा । भिक्षाहारी तो मोकळा ।
 भिक्षेकरितां सार्थक वेअळा । काळ जातो ॥ १५ ॥
 भिक्षा म्हणिजे अमरवल्ली । जिकडे तिकडे लगवली ।

अवकाळीं फळदायेनी जाली । निर्लज्जासी ॥ १६ ॥
 पृथ्वीमधें देश नाना । फिरतां उपवासी मरेना ।
 कोणे येके ठाई जना । जड नव्हे ॥ १७ ॥
 गोरज्य वाणिज्य कृषी । त्याहून प्रतिष्ठा भिक्षेसी ।
 विसंभों नये झोळीसी । कदाकाळीं ॥ १८ ॥
 भिक्षेऐसें नाही वैराग्य । वैराग्यापरतें नाही भाग्य ।
 वैराग्य नस्तां अभाग्य । येकदेसी ॥ १९ ॥
 कांहीं भिक्षा आहे म्हणावें । अल्पसंतोषी असावें ।
 बहुत आणितां घ्यावें । मुष्टी येक ॥ २० ॥
 सुखरूप भिक्षा मागणें । ऐसी निस्पृहतेची लक्षणें ।
 मृद वागविळास करणें । परम सौख्यकारी ॥ २१ ॥
 ऐसी भिक्षेची स्थिती । अल्प बोलिलें येथामती ।
 भिक्षा वांचवी विपत्ती । होणार काळीं ॥ २२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 भिक्षानिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १४.२

समास तिसरा : कवित्वकाआ निरूपण
 ॥ श्रीराम ॥
 कवित्व शब्दसुमनमाळा । अर्थ परिमळ आगळा ।
 तेणें संतषट्पदकुळा । आनंद होये ॥ १ ॥
 ऐसी माळा अंतःकरणीं । गुंफुन पूजा रामचरणीं ।
 वोंकारतंत अखंडपर्णीं । खंडूं च नये ॥ २ ॥
 परोपकाराकारणें । कवित्व अगत्य करणें ।
 तया कवित्वाची लक्षणें । बोलिजेती ॥ ३ ॥
 जेणें घडे भगवद्भक्ती । जेणें घडे विरक्ती ।
 ऐसिया कत्वाची युक्ती । आधीं वाढवावी ॥ ४ ॥
 क्रियेवीण शब्दज्ञान । तया न मानिती सज्जन ।
 म्हणौनी देव प्रसन्न । अनुतापें करावा ॥ ५ ॥
 देवाचेन प्रसन्नपणें । जें जें घडे बोलणें ।
 तें तें अत्यंत श्लाघ्यवाणें । या नाव प्रासादिक ॥ ६ ॥
 धीट पाठ प्रसादिक । ऐसें बोलती अनेक ।
 तरी हा त्रिविध विवेक । बोलिजेल ॥ ७ ॥
 धीट म्हणिजे धीटपणें केलें । जें जें आपुल्या मनास आलें ।
 बळेंचि कवित्व रचिलें । या नाव धीट बोलिजे ॥ ८ ॥
 पाठ म्हणिजे पाठांतर । बहुत पाहिलें ग्रंथांतर ।
 तयासरिखा उतार । आपणचि केला ॥ ९ ॥
 सीघ्रचि कवित्व जोडिलें । दृष्टि पडिलें तें चि वर्णिलें ।
 भक्तिवांचून जें केलें । त्या नाव धीटपाठ ॥ १० ॥
 कामिक रसिक श्रृंगारिक । वीर हास्य प्रस्ताविक ।
 कौतुक विनोद अनेक । या नाव धीटपाठ ॥ ११ ॥
 मन जालें कामाकार । तैसेचि निघती उद्गार ।
 धीटपाठें परपार । पाविजेत नाही ॥ १२ ॥
 व्हावया उदरशांती । करणें लागे नरस्तुती ।
 तेथें केली जे वित्पत्ति । त्या नाव धीटपाठ ॥ १३ ॥

कवित्व नसावें धीटपाठ । कवित्व नसावें खटपट ।
 कवित्व नसावें उद्धट । पाषांडमत ॥ १४ ॥
 कवित्व नसावें वादांग । कवित्व नसावें रसभंग ।
 कवित्व नसावें रंगभंग । वृष्टांतहीन ॥ १५ ॥
 कवित्व नसावें पाल्हाळ । कवित्व नसावें बाष्कळ ।
 कवित्व नसावें कुटीळ । लक्षुनियां ॥ १६ ॥
 हीन कवित्व नसावें । बोलिलेंचि न बोलावें ।
 छंदभंग न करावें । मुद्राहीन ॥ १७ ॥
 वित्पत्तिहीन तर्कहीन । कळाहीन शब्दहीन ।
 भक्तिज्ञानवैराग्यहीन । कवित्व नसावें ॥ १८ ॥
 भक्तिहीन जें कवित्व । तेंचि जाणावें ठोंबें मत ।
 आवडीहीन जें वगवृत्त्व । कंटाळवाणें ॥ १९ ॥
 भक्तिविण जो अनुवाद । तोचि जाणावा विनोद ।
 प्रीतीविण संवाद । घडे केवी ॥ २० ॥
 असो धीट पाठ तें ऐसें । नाथिलें अहंतेचें पिसें ।
 आतां प्रसादिक तें कैसें । सांगिजेळ ॥ २१ ॥
 वैभव कांता कांचन । जयास वाटे हें वमन ।
 अंतरीं लागलें ध्यान । सर्वोत्तमाचें ॥ २२ ॥
 जयास घडीनें घडी । लागे भगवंतीं आवडी ।
 चढती वाढती गोडी । भगद्भजनाची ॥ २३ ॥
 जो भगवद्भजनेंवीण । जाऊं नेदी येक क्षण ।
 सर्वकाळ अंतःकरण । भक्तिरंगें रंगलें ॥ २४ ॥
 जया अंतरी भगवंत । अचळ राहिला निवांत ।
 तो स्वभावे जें बोलत । तें ब्रह्मनिरूपण ॥ २५ ॥
 अंतरी बैसला गोविंद । तेणें लागला भक्तिछंद ।
 भक्तीविण अनुवाद । आणीक नाही ॥ २६ ॥
 आवडी लागली अंतरीं । तैसीच वदे वैखरी ।
 भावें करुणाकीर्तन करी । प्रेमभरें नाचतु ॥ २७ ॥
 भगवंतीं लागलें मन । तेणें नाठवे देहभान ।
 शंका लज्या पळोन । दुरी ठेली ॥ २८ ॥
 तो प्रेमरंगें रंगला । तो भक्तिमदें मातला ।
 तेणें अहंभाव घातला । पायांतळी ॥ २९ ॥
 गात नाचत निशंक । तयास कैचे दिसती लोक ।
 दृष्टी त्रैलोक्यनायेक । वसोन ठेला ॥ ३० ॥
 ऐसा भगवंतीं रंगला । आणीक कांही नलगे त्याला ।
 स्वइच्छा वर्णू लागला । ध्यान कीर्ती प्रताप ॥ ३१ ॥
 नाना ध्यानं नाना मूर्ती । नाना प्रताप नाना कीर्ती ।
 तयापुढें नरस्तुती । त्रुणतुल्य वाटे ॥ ३२ ॥
 असो ऐसा भगवद्भक्त । जो ये संसारी विरक्त ।
 तयास मानिती मुक्त । साधुजन ॥ ३३ ॥
 त्याचे भक्तीचें कौतुक । तयानव प्रसादिक ।
 सहज बोलतां विवेक । प्रगट होय ॥ ३४ ॥
 एका कवित्वलक्षण । केलेंच करूं निरूपण ।

जेणे निवे अंतःकर्ण । श्रोतयांचें ॥ ३५ ॥
 कवित्व असावें निर्मळ । कवित्व असावें सरळ ।
 कवित्व असावें प्रांजळ । अन्वयाचें ॥ ३६ ॥
 कवित्व असावें भक्तिबळें । कवित्व असावें अर्थागळें ।
 कवित्व असावें वेगळें । अहंतेसी ॥ ३७ ॥
 कवित्व असावें कीर्तिवाड । कवित्व असावें रम्य गोड ।
 कवित्व असावें जाड । प्रतापविषीं ॥ ३८ ॥
 कवित्व असावें सोपें । कवित्व असावें अल्परूपें ।
 कवित्व असावें सुल्लपें । चरणबंद ॥ ३९ ॥
 मृदु मंजुळ कोमळ । भव्य अद्भुत विशाळ ।
 गौल्य माधुर्य रसाळ । भक्तिरसें ॥ ४० ॥
 अक्षरबंद पदबंद । नाना चातुर्य प्रबंद ।
 नाना कौशल्यता छंदबंद । धाटी मुद्रा अनेक ॥ ४१ ॥
 नाना युक्ती नाना बुद्धी । नाना कळा नाना सिद्धी ।
 नाना अन्वये साधी । नाना कवित्व ॥ ४२ ॥
 नाना साहित्य वृष्टांत । नाना तर्क धात मात ।
 नाना संमती सिद्धांत । पूर्वपक्षेसीं ॥ ४३ ॥
 नाना गती नाना वित्पत्ती । नाना मती नाना स्फुर्ति ।
 नाना धारणा नाना धृती । या नाव कवित्व ॥ ४४ ॥
 शंका आशंका प्रत्योत्तरें । नाना काव्यें शास्त्राधारें ।
 तुटे संशये निधरिं । दिधारितां ॥ ४५ ॥
 नाना प्रसंग नाना विचार । नाना योग नाना विवर ।
 नाना तत्वचर्चासार । या नाव कवित्व ॥ ४६ ॥
 नाना साधनें पुरश्चरणें । नाना तपें तीर्थाटणें ।
 नाना सदेह फेडणें । या नाव कवित्व ॥ ४७ ॥
 जेणें अनुताप उपजें । जेणें लोकिक लाजे ।
 जेणें ज्ञान उमजे । या नाव कवित्व ॥ ४८ ॥
 जेणें ज्ञान हें प्रबळे । जेणें वृत्ती हे मावळें ।
 जेणें भक्तिमार्ग कळे । या नाव कवित्व ॥ ४९ ॥
 जेणें सद्बुद्धि तुटे । जेणें भवसिंधु आटे ।
 जेणें भगवंत प्रगटे । या नाव कवित्व ॥ ५० ॥
 जेणें सद्बुद्धि लागे । जेणें पाषांड भंगे ।
 जेणें विवेक जागे । या नाव कवित्व ॥ ५१ ॥
 जेणें सद्बुद्धि भासे । जेणें भास हा निरसे ।
 जेणें भिन्नत्व नासे । या नाव कवित्व ॥ ५२ ॥
 जेणें होये समाधान । जेणें तुटे संसारबंधन ।
 जया मानिती सज्जन । तया नाव कवित्व ॥ ५३ ॥
 ऐसें कवित्वलक्षण । सांगतां तें असाधारण ।
 परंतु कांहीयेक निरूपण । बुझावया केलें ॥ ५४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 कवित्वकला निरूपण समास तिसरा ॥ ३ ॥ १४.३

समास चौथा : कीर्तन लक्षण
 ॥ श्रीराम ॥

कलयुगीं कीर्तन करावें । केवळ कोमळ कुशळ गावें ।
 कठीण कर्कश कुट्टे सांडावें । येकीकडे ॥ १ ॥
 खटखट खुंटून टाकावी । खळखळ खळांसीं न करावी ।
 खरें खोटें खवळों नेदावी । वृत्ति आपुली ॥ २ ॥
 गर्वगाणें गाऊं नये । गातां गातां गळों नये ।
 गोप्य गुज गर्जो नये । गुण गावे ॥ ३ ॥
 घष्टणी घिसणी घस्मरणें । घसर घसरूँ घसा खाणें ।
 घुमघुमों चि घुमणें । योग्य नव्हे ॥ ४ ॥
 नाना नामे भगवंताचीं । नाना ध्यानें सगुणाचीं ।
 नाना कीर्तनें कीर्तीचीं । अद्भुत करावीं ॥ ५ ॥
 चकचक चुकावेना । चाट चावट चळावेना ।
 चरचर चुरचुर लागेना । ऐसें करावें ॥ ६ ॥
 छळछळ छळणा करूं नये । छळितां छळितां छळों नये ।
 छळणें छळणा करूं नये । कोपीयेकाची ॥ ७ ॥
 जि जि जि जि म्हणावेना । जो जो जागे तो तो पावना ।
 जपजपों जनींजनार्दना । संतुष्ट करावें ॥ ८ ॥
 झिरपे झरे पझरे जळ । झळके दुरुनी झळाळ ।
 झडझडां झळकती सकळ । प्राणी तेथें ॥ ९ ॥
 या या या या म्हणावें नलगे । या या या या उपाव नलगे ।
 या या या या कांहीं च नलगे । सुबुद्धासी ॥ १० ॥
 टक टक टक करूं नये । टाळाटाळी टिकों नये ।
 टम टम टम टम लाऊं नये । कंटाळवाणी ॥ ११ ॥
 ठस ठोबस ठाकावेना । ठक ठक ठक करावेना ।
 ठाकें ठमकें ठसावेना । मूर्तिध्यान ॥ १२ ॥
 डळमळ डळमळ डकों नये । डगमग डगमग कामा नये ।
 डंडळ डंडळ चुको नये । हेंकाडपणें ॥ १३ ॥
 दिसाळ ढाला ढळती कुंचे । ढोबळा ढसकण डुले नाचे ।
 ढळेचिना दिगढिगांचे । कंटाळवाणे ॥ १४ ॥
 नाना नेटक नागर । नाना नम्र गुणागर ।
 नाना नेमक मधुर । नेमस्त गाणें ॥ १५ ॥
 ताळ तुंबरे तानमानें । ताळबद्ध तंतगाणें ।
 तूर्त तार्किक तनें मनें । तल्लिन होती ॥ १६ ॥
 थर्थरां थरकती रोमांच । थै थै थै स्वरे उंच ।
 थिरथिर थिरावे नाच । प्रेमळ भक्तांचा ॥ १७ ॥
 दक्षदाक्षण्य दाटलें । वंदें प्रबंदें कोंदाटलें ।
 दमदम दुमदुमों लागलें । जगदंतर ॥ १८ ॥
 धूर्त तूर्त धावोन आला । धिंगबुद्धीनें धिंग जाला ।
 धाकें धाकें धोकला । रंग अवघा ॥ १९ ॥
 नाना नाटक नेटकें । नाना मानें तुकें कौतुकें ।
 नाना नेमक अनेकें । विद्यापात्रें ॥ २० ॥
 पाप पळोन गेलें दुरी । पुण्य पुष्कळ प्रगटे वरी ।
 परतरतो परे अंतरी । चटक लागे ॥ २१ ॥
 फुकट फाकट फटवणें नाही । फटकळ फुगडी पिंगा नाही ।

फिकें फसकट फोल नाही । भकाध्या निंदा ॥ २२ ॥
 बरें बरें बरें म्हणती । बाबा बाबा उदंड करिती ।
 बळें बळेंचि बळाविती । कथेलागीं ॥ २३ ॥
 भला भला भला लोकीं । भक्तिभावे भव्य अनेकीं ।
 भूषण भाविक लोकीं । परोपकारें ॥ २४ ॥
 मानेल तरी मानावें मनें । मत्त न व्हावें ममतेनें ।
 मी मी मी मी बहुत जनें । म्हणिजेत आहे ॥ २५ ॥
 येकें टोकत येकांपासीं । येऊं येऊं येती झडेसीं ।
 या या या या असे तयासीं । म्हणावें नलगे ॥ २६ ॥
 राग रंग रसाळ सुरंगें । अंतर संगित रागें ।
 रत्नपरीक्षा रत्नामार्गें । धांवती लोक ॥ २७ ॥
 लवलवां लवती लोचन । लकलकां लकलें मन ।
 लपलपों लपती जन । आवडीनें ॥ २८ ॥
 वचनें वाउगीं वदेना । वावरेविवरे वसेना ।
 वगत्रुत्वे निववी जना । विनित होउनी ॥ २९ ॥
 सारासार समस्तांला । सिकऊं सिकऊं जनाला ।
 साहित संगित सज्जनाला । बरें वाटे ॥ ३० ॥
 खरेंखोटें खरें वाटलें । खर्खर खुर्खुर खुंटलें ।
 खोटें खोटेपणें गेलें । खोटें म्हणोनियां ॥ ३१ ॥
 शाहाणे शोधितां शोधेना । शास्त्रार्थ श्रुती बोधेना ।
 शुक शारिकाशमेना । शब्द तयाचा ॥ ३२ ॥
 हरुषें हरुषें हासिला । हाहाहोहोनें भुलला ।
 हित होईना तयाला । परत्रीचें ॥ ३३ ॥
 लक्षावें लक्षितां अलक्षीं । लक्षिलें लोचनातें लक्षी ।
 लंगलें लयेतें अलक्षी । विहिंगममार्गें ॥ ३४ ॥
 क्षेत्र क्षेत्रज्ञ क्षोभतो । क्षमा क्षमून क्षमवितो ।
 क्षमणें क्षोभणें क्षेत्रज्ञ तो । सर्वां ठाई ॥ ३५ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 कीर्तन लक्षण निरूपण समास चौथा ॥ ४ ॥ १४.४

समास पांचवा : हरिकथा लक्षण
 ॥ श्रीराम ॥

मागां हरिकथेचें लक्षण । श्रोतीं केला होता प्रस्न ।
 सावध होऊन विचक्षण । परिसोन आतां ॥ १ ॥
 हरिकथा कैसी करावी । रंगें कैसी भरावी ।
 जेणें पाविजे पदवी । रघुनाथकृपेची ॥ २ ॥
 सोनें आणि परिमळे । युक्षदंडा लागती फळें ।
 गौल्य माधुर्य रसाळें । तरी ते अपूर्वता ॥ ३ ॥
 तैसा हरिदास आणि विरक्त । ज्ञाता आणि प्रेमळ भक्त ।
 वित्पन्न आणि वादरहित । तरी हेहि अपूर्वता ॥ ४ ॥
 रागज्ञानी ताळज्ञानी । सकळकळा ब्रह्मज्ञानी ।
 निराभिमानें वर्ते जनीं । तरी हेहि अपूर्वता ॥ ५ ॥
 मछर नाही जयासी । जो अत्यंत प्रिये सज्जनासी ।
 चतुरांग जाणें मानसीं । अंतरनिष्ठ ॥ ६ ॥

जयंत्यादिकें नाना पर्वे । तीर्थे क्षेत्रे जें अपूर्वे ।
जेथें वसिजे देवाधिदेवे । सामर्थ्यरूपे ॥ ७ ॥
तया तीर्थातें जे न मानिती । शब्दज्ञानें मिथ्या म्हणती ।
तया पामरां श्रीपती । जोडेल कैंचा ॥ ८ ॥
निर्गुण नेलें सदेहानें । सगुण नेलें ब्रह्मज्ञानें ।
दोहिकडे अभिमानें । वीस केलें ॥ ९ ॥
पुढें असतां सगुणमूर्ती । निर्गुणकथा जे करिती ।
प्रतिपादून उच्छेदिती । तेचि पढतमूर्ख ॥ १० ॥
ऐसी न कीजे हरिकथा । अंतर पडे उभये पंथा ।
परिस लक्षणें आतां । हरिकथेचीं ॥ ११ ॥
सगुणमूर्तीपुढें भावें । करुणाकीर्तन करावें ।
नानाध्यानें वर्णावें । प्रतापकीर्तीतें ॥ १२ ॥
ऐसें गातां स्वभावें । रसाळ कथा वोढवे ।
सर्वांतरीं हेलावे । प्रेमसुख ॥ १३ ॥
कथा रचायाची खूण । सगुणीं नाणावें निर्गुण ।
न बोलावे दोष गुण । पुढिलांचे कदा ॥ १४ ॥
देवाचें वर्णावें वैभाव । नाना प्रकारें महत्त्व ।
सगुणीं ठेउनियां भाव । हरिकथा करावी ॥ १५ ॥
लाज सांडून जनाची । आस्था सांडून धनाची ।
नीच नवी कीर्तनाची । आवडी धरावी ॥ १६ ॥
नम्र होऊन राजांगणीं । निःशंक जावें लोटांगणी ।
करताळिका नृत्य वाणीं । नामघोषें गर्जावें ॥ १७ ॥
येकांची कीर्ति येकापुढें । वर्णितां साहित्य न पडे ।
म्हणोनियां निवाडे । जेथील तेथें ॥ १८ ॥
मूर्ती नस्तां सगुण । श्रवणीं बैसले साधुजन ।
तरी अद्वैतनिरूपण । अवश्य करावें ॥ १९ ॥
नाहीं मूर्ती नाहीं सज्जन । श्रवणीं बैसले भाविक जन ।
तरी करावें कीर्तन । प्रस्ताविक वैराग्य ॥ २० ॥
श्रुंघारिक नवरसिक । यामधें सांडावें येक ।
स्त्रियादिकांचें कौतुक । वर्णुं नये कीं ॥ २१ ॥
लावण्य स्त्रियांचें वर्णितां । विकार बाधिजे तत्वता ।
धारिष्ट्यापासून श्रोता । चळे तत्काळ ॥ २२ ॥
म्हणऊन तें तजावें । जें बाधक साधकां स्वभावें ।
घेतां अंतरी ठसावें । ध्यान स्त्रियांचें ॥ २३ ॥
लावण्य स्त्रियांचें ध्यान । कामाकार जालें मन ।
कैचें आठवेल ध्यान । ईश्वराचें ॥ २४ ॥
स्त्री वर्णितां सुखावला । लावण्याचे भरीं भरला ।
तो स्वयें जाणावा चवला । ईश्वरापासुनी ॥ २५ ॥
हरिकथेसी भावबळें । गेला रंग तो तुंबळे ।
निमिष्य येक जरी आकळे । ध्यानीं परमात्मा ॥ २६ ॥
ध्यानीं गुंतलें मन । कैचें आठवेल जन ।
निशंक निल्लज कीर्तन । करितां रंग माजे ॥ २७ ॥
रागज्ञान ताळज्ञान । स्वरज्ञानेसीं वित्पन्न ।

अर्थान्वयाचें कीर्तन । करूं जाणे ॥ २८ ॥
छपन्न भाषा नाना कळा । कंठमाधुर्य कोकिला ।
परी तो भक्तिमार्ग वेगळा । भक्त जाणती ॥ २९ ॥
भक्तांस देवाचें ध्यान । देवावांचून नेणें अन्न ।
कळावंतांचें जें मन । तें कळाकार जालें ॥ ३० ॥
श्रीहरिवीण जे कळा । तेचि जाणावी अवकळा ।
देवास सांडून वेगळा । प्रत्यक्ष पडिला ॥ ३१ ॥
सर्पी वेढिलें चंदनासी । निधानाआड विवसी ।
नाना कळा देवासी । आड तैस्या ॥ ३२ ॥
सांडून देव सर्वज्ञ । नादामध्यें व्हावें मग्न ।
तें प्रत्यक्ष विघ्न । आडवें आलें ॥ ३३ ॥
येक मन गुंतलें स्वरी । कोणें चिंतावा श्रीहरी ।
बळेंचि धरुनियां चोरीं । शुश्रूषा घेतली ॥ ३४ ॥
करितां देवाचें दर्शन । आडवें आलें रागज्ञान ।
तेणें धरुनियां मन । स्वरामागें नेलें ॥ ३५ ॥
भेटों जातां राजद्वारीं । बळेंचि धरिला बेगारी ।
कळावंतां तैसी परी । कळनें केली ॥ ३६ ॥
मन ठेऊन ईश्वरीं । जो कोणी हरिकथा करी ।
तोचि ये संसारीं । धन्य जाणा ॥ ३७ ॥
जयास हरिकथेची गोडी । उठे नीच नवी आवडी ।
तयास जोडली जोडी । सर्वोत्तमाची ॥ ३८ ॥
हरिकथा मांडली जेथें । सर्व सांडून धावे तेथें ।
आलस्य निद्रा दवडून स्वार्थें । हरिकथेसि सादर ॥ ३९ ॥
हरिभक्तांचिये घरीं । नीच कृत्य अंगिकारी ।
साहेभूत सर्वांपरीं । साक्षपें होये ॥ ४० ॥
या नावाचा हरिदास । जयासि नामी विश्वास ।
येथून हा समास । संपूर्ण जाला ॥ ४१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
हरिकथालक्षणनिरूपण समास पांचवा ॥ ५ ॥ १४.५

समास सहावा : चातुर्य लक्षण

॥ श्रीराम ॥

रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहजगुणास न चले उपाये ।
कांहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥ १ ॥
काळें माणुस गोरें होयेना । वनाळास येतन चालेना ।
मुक्यास वाचा फुटेना । हा सहजगुण ॥ २ ॥
आंधळें डोळस होयेना । बधिर तें ऐकेना ।
पांगुळ पाये घेइना । हा सहजगुण ॥ ३ ॥
कुरूपतेचीं लक्षणें । किती म्हणोनि सांगणें ।
रूप लावण्य याकारणें । पालटेना ॥ ४ ॥
अवगुण सोडितां जाती । उत्तम गुण अभासितां येती ।
कुविद्या सांडून सिकती । शाहाणे विद्या ॥ ५ ॥
मूर्खपण सांडितां जातें । शाहाणपण सिकतां येतें ।
कारबार करितां उमजतें । सकळ कांहीं ॥ ६ ॥

मान्यता आवडे जीवीं। तरी कां उपेक्षा करावी ।
 चातुर्येविण उंच पदवी। कदापी नाही ॥ ७ ॥
 ऐसी प्रचीत येते मना। तरी कां स्वहित कराना ।
 सन्मार्गे चालतां जनां। सज्जना माने ॥ ८ ॥
 देहे नेटके श्रुंगारिले। परी चातुर्येविण नासले ।
 गुणेंविण साजिरे केलें। बष्कळ जैसे ॥ ९ ॥
 अंतर्कळा श्रुंगारावी। नानापरी उमजवावी ।
 संपदा मेळऊन भोगावी। सावकास ॥ १० ॥
 प्रेत्न करीना सिकेना। शरीर तेंहि कष्टविना ।
 उत्तम गुण घेईना। सदाकोपी ॥ ११ ॥
 आपण दुसऱ्यास करावें। तें उसिणें सर्वेचि घ्यावें ।
 जना कष्टवितां कष्टावें। लागेल बहु ॥ १२ ॥
 न्यायें वर्तेल तो शहाणा। अन्याइ तो दैन्यवाणा ।
 नाना चातुर्याच्या खुणा। चतुर जाणे ॥ १३ ॥
 जें बहुतांस मानलें। तें बहुती मान्य केलें ।
 येर तें वेधेचि गेले। जगनिंद्य ॥ १४ ॥
 लोक आपणासि वोळावे। किंवा आवघेच कोसळावे ।
 आपणास समाधान फावे। ऐसें करावें ॥ १५ ॥
 समाधानें समाधान वाढे। मित्रिनें मित्रि जोडे ।
 मोडितां क्षणमात्रें मोडे। बरेपण ॥ १६ ॥
 अहो कांहो अरे काअरे। जनीं ऐकिजेतें किं ते ।
 कळत असतांच कां रे। निकामीपण ॥ १७ ॥
 चातुर्ये श्रुंगारे अंतर। वस्त्रें श्रुंगारे शरीर ।
 दोहिमधें कोण थोर। बरें पाहा ॥ १८ ॥
 बाह्याकार श्रुंगारिले। तेणें लोकांच्या हातासि काये आले ।
 चातुर्ये बहुतांसी रक्षिले। नाना प्रकारें ॥ १९ ॥
 बरें खावें बरें जेवावें। बरें ल्यावें बरें नेसावें ।
 समस्तीं बरें म्हणावें। ऐसी वासना ॥ २० ॥
 तनें मनें झिजावें। तेणें भले म्हणोन घ्यावें ।
 उगे चि कल्पितां सिणावें। लागेल पुढें ॥ २१ ॥
 लोकीं कार्यभाग आडे। तो कार्यभाग जेथें घडे ।
 लोक सहजचि वोढे। कामासाठी ॥ २२ ॥
 म्हणोन दुरऱ्यास सुखी करावें। तेणें आपण सुखी व्हावें ।
 दुसऱ्यास कष्टवितां कष्टावें। लागेल स्वयें ॥ २३ ॥
 हें तों प्रगटचि आहे। पाहिल्याविण कामा नये ।
 समजणें हा उपाये। प्राणीमात्रासी ॥ २४ ॥
 समजले आणि वर्तले। तेचि भाग्यपुरुष जाले ।
 यावेगळे उरले। तें करटे पुरुष ॥ २५ ॥
 जितुका व्याप तितुके वैभव। वैभवासारिखा हावभाव ।
 समजले पाहिजे उपाव। प्रगटचि आहे ॥ २६ ॥
 आळसें कार्यभाग नासतो। साक्षेप होत होत होतो ।
 दिसते गोष्टी कळेना तो। शहाणा कैसा ॥ २७ ॥
 मित्रि करितां होतें कृत्य। वैर करितां होतो मृत्यु ।

बोलिलें हें सत्य किं असत्य। वोळखावें ॥ २८ ॥
 आपणास शाहाणें करूं नेणें। आपलें हित आपण नेणें ।
 जनीं मैत्रि राखों नेणे। वैर करी ॥ २९ ॥
 ऐसे प्रकारेचे जन। त्यास म्हणावें अज्ञान ।
 तयापासी समाधान। कोण पावे ॥ ३० ॥
 आपण येकायेकी येकला। सृष्टींत भांडत चालिला ।
 बहुतांमध्ये येकल्याला। येश कैचें ॥ ३१ ॥
 बहुतांचे मुखी उरावें। बहुतांचे अंतरी भरावें ।
 उत्तम गुणी विवरावें। प्राणीमात्रासी ॥ ३२ ॥
 शाहाणे करावे जन। पतित करावे पावन ।
 सृष्टिमधें भगवद्भजन। वाढवावें ॥ ३३ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 चातुर्ये लक्षणनिरूपण समास सहावा ॥ ६ ॥ १४.६

समास सातवा : युगधर्म निरूपण
 ॥ श्रीराम ॥

नाना वेश नाना आश्रम। सर्वांचे मूळ गृहस्थाश्रम ।
 जेथें पावती विश्राम। त्रैलोक्यवासी ॥ १ ॥
 देव ऋषी मुनी योगी। नाना तापसी वीतरागी ।
 पितृआदिकरून विभागी। अतीत अभ्यागत ॥ २ ॥
 गृहस्थाश्रमीं निर्माण जाले। आपला आश्रम टाकून गेले ।
 परंतु गृहस्थागृहीं हिंडों लागले। कीर्तिरूपें ॥ ३ ॥
 याकारणें गृहस्थाश्रम। सकळामधें उत्तमोत्तम ।
 परंतु पाहिजे स्वधर्म। आणि भूतदया ॥ ४ ॥
 जेथें शडकमें चालती। विध्योक्त क्रिया आचरती ।
 वाग्माधुर्ये बोलती। प्राणीमात्रासी ॥ ५ ॥
 सर्वप्रकारें नेमक। शास्त्रोक्त करणें कांहींयेक ।
 त्याहिमध्ये अलोलिक। तो हा भक्तिमार्ग ॥ ६ ॥
 पुरश्चरणी कायाक्लेसी। दृढव्रती परम सायासी ।
 जगदीशावेगळें जयासी। थोर नाही ॥ ७ ॥
 काया वाचा जीवें प्राणें। कष्टे भगवंताकारणें ।
 मनें घेतलें धरणें। भजनमार्गी ॥ ८ ॥
 ऐसा भगवंताचा भक्त। विशेष अंतरीं विरक्त ।
 संसार सांडून झाला मुक्त। देवाकारणें ॥ ९ ॥
 अंतरापासून वैराग्य। तेंचि जाणावें महद्भाग्य ।
 लोलंगतेयेवढें अभाग्य। आणीक नाही ॥ १० ॥
 राजे राज्य सांडून गेले। भगवंताकारणें हिंडले ।
 कीर्तिरूपें पावन जाले। भूमंडळीं ॥ ११ ॥
 ऐसा जो कां योगेश्वर। अंतरीं प्रत्ययाचा विचार ।
 उकलूं जाणे अंतर। प्राणीमात्रांचें ॥ १२ ॥
 ऐसी वृत्ति उदासीन। त्याहिवरी विशेष आत्मज्ञान ।
 दर्शनमात्रें समाधान। पावती लोक ॥ १३ ॥
 बहुतांसी करी उपाये। तो जनाच्या वाट्या न ये ।
 अखंड जयाचे हृदये। भगवद्द्रूप ॥ १४ ॥

जनास दिसे हा दुश्चित । परी तो आहे सावचित ।
 अखंड जयाचें चित्त । परमेश्वरी ॥ १५ ॥
 उपासनामूर्तिध्यानी । अथवा आत्मानुसंधानी ।
 नाहिं तरी श्रवणमननी । निरंतर ॥ १६ ॥
 पूर्वजांच्या पुण्यकोटी । संग्रह असिल्या गांठी ।
 तरीच ऐसीयाची भेटी । होये जनासी ॥ १७ ॥
 प्रचीतिविण जें ज्ञान । तो आवधाचि अनुमान ।
 तेथें कैचें परत्रसाधन । प्राणीयासी ॥ १८ ॥
 याकारणें मुख्य प्रत्यये । प्रचीतिविण काम नये ।
 उपायासारिखा अपाये । शाहाणे जाणती ॥ १९ ॥
 वेडें संसार सांडून गेलें । तरी तें कष्टकष्टोचि मेलें ।
 दोहिकडे अंतरलें । इहलोक परत्र ॥ २० ॥
 रागें रागें निघोन गेला । तरी तो भांडभांडोचि मेला ।
 बहुत लोक कष्टी केला । आपणहि कष्टी ॥ २१ ॥
 निघोन गेला परी अज्ञान । त्याचे संगती लागले जन ।
 गुरु शिष्य दोघे समान । अज्ञानरूपें ॥ २२ ॥
 आशावादी अनाचारी । निघोनि गेला देशांतरी ।
 तरी तो अनाचारचि करी । जनामध्ये ॥ २३ ॥
 गृही पोटेविण कष्टी । कष्टी होऊन निघोन जाती ।
 त्यास ठाई ठाई मारिती । चोरी भरतां ॥ २४ ॥
 संसार मिथ्या ऐसा कळला । ज्ञान समजोन निघोन गेला ।
 तेणें जन पावन केला । आपणाऐसा ॥ २५ ॥
 येके संगतीनें तरती । येके संगतीनें बुडती ।
 याकारणें सत्संगती । बरी पाहावी ॥ २६ ॥
 जेथें नाहीं विवेकपरीक्षा । तेथें कैची असेल दीक्षा ।
 घरोघरी मागतां भिक्षा । कोठेंहि मिळेना ॥ २७ ॥
 जो दुसऱ्याचें अंतर जाणे । देश काळ प्रसंग जाणे ।
 तथा पुरुषा काय उणें । भूमंडळीं ॥ २८ ॥
 नीच प्राणी गुरुत्व पावला । तेथें आचारचि बुडाला ।
 वेदशास्त्रब्राह्मणाला । कोण पुसे ॥ २९ ॥
 ब्रह्मज्ञानाचा विचारू । त्याचा ब्राह्मणासीच अधिकारू ।
 वर्णानां ब्रह्मणो गुरुः । ऐसें वचन ॥ ३० ॥
 ब्राह्मण बुद्धिपासून चवले । आचारापासून भ्रष्टले ।
 गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्यांचे ॥ ३१ ॥
 कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजती ।
 कित्येक तुरुक होती । आपले इच्छेनें ॥ ३२ ॥
 ऐसा कलयुगींचा आचार । कोठें राहिला विचार ।
 पुढें पुढें वर्णसंकर । होणार आहे ॥ ३३ ॥
 गुरुत्व आले नीचयाती । कांहीयेक वाढली महंती ।
 शुद्र आचार बुडविती । ब्रह्मणाचा ॥ ३४ ॥
 हें ब्रह्मणास कळेना । त्याची वृत्तिच वळेना ।
 मिथ्या अभिमान गळेना । मूर्खपणाचा ॥ ३५ ॥
 राज्य नेलें म्लेंचिं क्षेत्री । गुरुत्व नेलें कुपात्री ।

आपण अरत्री ना परत्री । कांहींच नाही ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मणास ग्रामणीनें बुडविलें । विष्णूनें श्रीवत्स मिरविलें ।
 त्याच विष्णूनें श्रापिलें । फरशरामें ॥ ३७ ॥
 आम्हीहि तेचि ब्रह्मण । दुःखें बोलिलें हें वचन ।
 वडिल गेले ग्रामणी करून । आम्हां भोवतें ॥ ३८ ॥
 अतांचे ब्रह्मणी काये केलें । अन्न मिळेना ऐसें जालें ।
 तुम्हा बहुतांचे प्रचितीस आलें । किंवा नाही ॥ ३९ ॥
 बरें वडिलांस काये म्हणावें । ब्रह्मणाचें अदृष्ट जाणावें ।
 प्रसंगें बोलिलें स्वभावं । क्षमा केलें पाहिजे ॥ ४० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 युगधर्म निरूपण समास सातवा ॥ ७ ॥ १४.७

समास आठवा : अखंड ध्यान निरूपण
 ॥ श्रीराम ॥

बरें ऐसा प्रसंग जाला । जाला तो होऊन गेला ।
 आतां तरी ब्राह्मणी आपणाला । शाहाणे करावें ॥ १ ॥
 देव पुजावा विमळहस्ती । तेणें भाग्य पाविजे समस्ती ।
 मूर्ख अभक्त वेस्ती । दरिद्र भोगिजे ॥ २ ॥
 आधी देवासवोळखावें । मग अनन्यभावं भजावें ।
 अखंड ध्यानचि धरावें । सर्वोत्तमाचें ॥ ३ ॥
 सर्वामधें जो उत्तम । तथा नाव सर्वोत्तम ।
 आत्मानात्मविवेकवर्म । ठाई पाडावें ॥ ४ ॥
 जाणजाणों देह रक्षी । आत्मा द्रष्टा अंतरसाक्षी ।
 पदार्थमात्रास परीक्षी । जाणपणें ॥ ५ ॥
 तो सकळ देहामधें वर्ततो । इंद्रियेंग्राम चेटवितो ।
 प्रचितीनें प्रत्यये येतो । प्राणीमात्री ॥ ६ ॥
 प्राणीमात्री जगदांतरे । म्हणोनि राखावी अंतरे ।
 दाता भोक्ता परस्परें । सकळ कांहीं ॥ ७ ॥
 देव वर्ततो जगदांतरी । तोचि आपुलें अंतरी ।
 त्रैलोकींचे प्राणीमात्री । बरें पाहा ॥ ८ ॥
 मुळीं पाहाणार तो येकला । सकळां ठाई विभागला ।
 देहप्रकृतीनें जाला । भिन्न भिन्न ॥ ९ ॥
 भिन्न भासें देहाकारें । प्रस्तुता येकचि अंतरे ।
 बोलणें चालणें निर्धारें । त्यासीच घडे ॥ १० ॥
 आपुले पारिखे सकळ लोक । पक्षी स्वापद पञ्चादिक ।
 किडा मुंगी देहधारक । सकळ प्राणी ॥ ११ ॥
 खेचर भूचर वनचर । नाना प्रकारें जळचर ।
 चत्वार खाणी विस्तार । किती म्हणोन सांगावा ॥ १२ ॥
 समस्त जाणीवेनें वर्तती । रोकडी पाहवी प्रचिती ।
 त्याची आपुली संगती । अखंड आहे ॥ १३ ॥
 जगदांतरे वोळला धणी । किती येकवटील प्राणी ।
 परी ते वोळयाची करणी । आपणापासीं ॥ १४ ॥
 हें आपणाकडेंच येतें । राजी राखिजे समस्तें ।
 देहासि बरें करावें तें । आत्मयास पावे ॥ १५ ॥

दुर्जन प्राणी त्यांतील देव । त्याचा लाताड स्वभाव ।
 रागास आला जरी राव । तरी तंडो नये की ॥ १६ ॥
 प्रसंगी सांडीच करणें । पुढें विवेकें विवरणें ।
 विवेक सज्जनचि होणें । सकळ लोकीं ॥ १७ ॥
 आत्मत्वीं दिसतो भेद । हा अवघाचि देहसमंध ।
 येका जीवनें नाना स्वाद । औषधीभेदें ॥ १८ ॥
 गरळ आणि अमृत जालें । परी आपण नार्ही गेलें ।
 साक्षत्वें आत्मयास पाहिलें । पाहिजे तैसें ॥ १९ ॥
 अंतरनिष्ठ जो पुरुष । तो अंतरनिष्ठेनें विशेष ।
 जगामधें जो जगदीश । तो तयास वोळखे ॥ २० ॥
 नयनेंचि पाहावा नयेन । मनें शोधावें मन ।
 तैसाचि हा भगवान । सकळां घटीं ॥ २१ ॥
 तेणेंविण कार्यभाग आडे । सकळ कांहीं तेणेंचि घडे ।
 प्राणी विवेकें पडावे । तेणेंचि योगें ॥ २२ ॥
 जागृतीस व्यापार घडतो । समंध तयासीच पडतो ।
 स्वप्नामधें घडे जो तो । येणेंचि न्यायें ॥ २३ ॥
 अखंड ध्यानाचें लक्षण । अखंड देवाचें स्मरण ।
 याचें कळतां विवरण । सहजचि घडे ॥ २४ ॥
 सहज सांडून सायास । हाचि कोणीयेक दोष ।
 आत्मा सांडून अनात्म्यास । ध्यानीं धरिती ॥ २५ ॥
 परी तें धरितांहि धरेना । ध्यानीं येती वेक्ति ना ।
 उगेंचि कष्टती मना । कासाविस करूनी ॥ २६ ॥
 मूर्तिध्यान करिता सायासें । तेथें येकाचें येकचि दिसे ।
 भासों नये तेंचि भासे । विलक्षण ॥ २७ ॥
 ध्यान देवाचें करावें । किंवा देवाल्याचें करावें ।
 हेंचि बरें विवरावें । आपले ठाई ॥ २८ ॥
 देह देउळ आत्मा देव । कोठें धरूं पाहातां भाव ।
 देव वोळखोन जीव । तेथेंचि लावावा ॥ २९ ॥
 अंतरनिष्ठा ध्यान ऐसें । दंडकध्यान अनारिसें ।
 प्रत्ययेविण सकळ पिसें । अनुमानध्यान ॥ ३० ॥
 अनुमानें अनुमान वाढे । ध्यान धरितां सर्वेचि मोडे ।
 उगेचि कष्टती बापुडे । स्थूळध्यानें ॥ ३१ ॥
 देवास देहधारी कल्पिती । तेथें नाना विकल्प उठती ।
 भोगणें त्यागणें विपत्ति । देहयोगें ॥ ३२ ॥
 ऐसें मनी आठवतें । विचारितां भलतेंचि होतें ।
 दिसों नये तें दिसतें । नाना स्वप्नीं ॥ ३३ ॥
 दिसतें तें सांगतां न ये । बळें भावर्थ धरितां नये ।
 साधक कासाविस होये । अंतर्यामीं ॥ ३४ ॥
 सांगोपांग घडे ध्यान । त्यास साक्ष आपुलें मन ।
 मनामध्ये विकल्पदर्शन । होऊंच नये ॥ ३५ ॥
 फुटक मन येकवटिलें । तेणें तुटक ध्यान केलें ।
 तेथें कोण सार्थक जालें । पाहाना कां ॥ ३६ ॥
 अखंड ध्यान न घडे हित । तरी तो जाणावा पत्ति ।

हाचि अर्थ सावचित । बरा पाहावा ॥ ३७ ॥
 ध्यान धरितें तें कोण । ध्यानीं आठवतें तें कोण ।
 दोनीमधें अनन्य लक्षण । असिलें पाहिजे ॥ ३८ ॥
 अनन्य सहजचि आहे । साधक शोधून न पाहे ।
 ज्ञानी तो विवरोन राहे । समाधानें ॥ ३९ ॥
 ऐसी हे प्रत्ययाची कामें । प्रत्ययेविण बाधिजे भ्रमें ।
 लोकदंडकसंभ्रमें । चालती प्राणी ॥ ४० ॥
 दंडकध्यानाचें लक्षण । धरून बैसलें अवलक्षण ।
 प्रमाण आअणि अप्रमाण । बाजारी नेणती ॥ ४१ ॥
 मिथ्या समाचार उठविती । बाउग्याच बोंबा घालिती ।
 मनांस आणितां अंती । आवघेंचि मिथ्या ॥ ४२ ॥
 कोणीयेक ध्यानस्त बैसला । कोणीयेक सिकवी त्याला ।
 मुकुट काढूनि माळ घाला । म्हणिजे बरें ॥ ४३ ॥
 मनाचेथें काये दुष्काळ । जे आखुड कल्पिती माळ ।
 सांगते ऐकते केवळ । मूर्ख जाणावे ॥ ४४ ॥
 प्रत्यक्ष कष्ट करावे न लगती । दोरे फुलें गुंफावी न लगती ।
 कल्पनेची माळ धिटी करिती । काये निमित्त ॥ ४५ ॥
 बुधीविण प्राणी सकळ । ते ते अवघेचि बाष्कळ ।
 तया मुखार्सी खळखळ । कोणें करावी ॥ ४६ ॥
 जेणें जैसा परमार्थ केला । तैसाच पृथ्वीवरी दंडक चालिला ।
 साता पांचाचा बळावला । साभिमान ॥ ४७ ॥
 प्रत्ययेविण साभिमान । रोगी मारिले झांकून ।
 तेथें अवघाची अनुमान । ज्ञान कैचें ॥ ४८ ॥
 सर्व साभिमान सांडावा । प्रत्यये विवेक मांडावा ।
 माया पूर्वपक्ष खंडावा । विवेकबळें ॥ ४९ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 अखंडध्याननिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १४.८

समास नववा : शाश्वत निरूपण
 ॥ श्रीराम ॥

पिंडाचें पाहिलें कौतुक । शोधिला आत्मानात्मा विवेक ।
 पिंड अनात्मा आत्मा येक । सकळ कर्ता ॥ १ ॥
 आत्म्यास अनन्यता बोलिली । ते विवेकें प्रत्यया आली ।
 आतां पाहिजे समजली । ब्रह्मांडरचना ॥ २ ॥
 आत्मानात्माविवेक पिंडी । सारासारविचार ब्रह्मांडी ।
 विवरविवरों हे गोडी । घेतली पाहिजे ॥ ३ ॥
 पिंड कार्य ब्रह्मांड कारण । याचें करावें विवरण ।
 हेंचि पुढें निरूपण । बोलिलें असे ॥ ४ ॥
 असार म्हणिजे नासिवंत । सार म्हणिजे तें शाश्वत ।
 जयास होईल कल्पांत । तें सार नव्हे ॥ ५ ॥
 पृथ्वी जळापासून जाली । पुढें ते जळीं मिळाली ।
 जळाची उत्पत्ति वाढली । तेजापासुनी ॥ ६ ॥
 ते जळ तेजें शोषिलें । महत्तेजें आटोन गेलें ।
 पुढें तेजचि उरलें । सावकाश ॥ ७ ॥

तेज जालें वायोपासुनी । वायो झडपी तयालागुनी ।
 तेज जाउनी दाटणी । वायोचीच जाली ॥ ८ ॥
 वायो गगनापासुनी जाला । मागुतां तेथेंचि विराला ।
 ऐसा हा कल्पांत बोलिला । वेदांतशास्त्री ॥ ९ ॥
 गुणमाया मूळमाया । परब्रह्मी पावती लया ।
 तें परब्रह्म विवराया । विवेक पाहिजे ॥ १० ॥
 सर्व उपाधींचा सेवट । तेथें नाहीं दृश्य खटपट ।
 निर्गुण ब्रह्म घनदाट । सकळां ठाई ॥ ११ ॥
 उदंड कल्पांत जाला । तरी नाश नाहीं तयाला ।
 मायात्यागें शाश्वताला । वोळखावें ॥ १२ ॥
 देव अंतरात्मा सगुण । सगुणें पाविजे निर्गुण ।
 निर्गुणज्ञानें विज्ञान । होत असे ॥ १३ ॥
 कल्पनेतीत जें निर्मळ । तेथें नाहीं मायामळ ।
 मिथ्यत्वे दृश्य सकळ । होत जातें ॥ १४ ॥
 जें होते आणि सवेंचि जातें । तें तें प्रत्ययास येतें ।
 जेथें होणें जाणें नाहीं तें । विवेकें वोळखावे ॥ १५ ॥
 येक ज्ञान येक अज्ञान । येक जाणावें विपरीत ज्ञान ।
 हे त्रिपुटी होये क्षीण । तेंचि विज्ञान ॥ १६ ॥
 वेदांत सिधांत धादांत । याची पाहावी प्रचित ।
 निर्विकार सदोदित । जेथें तेथें ॥ १७ ॥
 तें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें । पाहोन अनन्य राहावें
 मुख्य आत्मनिवेदन जाणावें । याचें नांव ॥ १८ ॥
 दृश्यास दिसते दृश्य । मनास भासतो भास ।
 दृश्यभासातीत अविनाश । परब्रह्म तें ॥ १९ ॥
 पाहों जातां दुरीच्या दुरी । परब्रह्म सबाहेअंतरीं ।
 अंतचि नाहीं अनंत सरी । कोणास द्यावी ॥ २० ॥
 चंचळ तें स्थिरावेना । निश्चळ तें कदापी चळेना ।
 आभाळ येतें जातें गगना । चळण नाहीं ॥ २१ ॥
 जें विकारें वाढें मोडे । तेथें शाश्वतता कैची घडे ।
 कल्पांत होताच विघडे । सकळ कांहीं ॥ २२ ॥
 जे अंतरींच भ्रमलें । मायासंभ्रमें संभ्रमलें ।
 तयास हें कैसें उकले । आव्हाट चक्र ॥ २३ ॥
 भिडेनें वेव्हार निवडेना । भिडेनें सिधांत कळेना ।
 भिडेनें देव आकळेना । आंतर्यामी ॥ २४ ॥
 वैद्याची प्रचित येईना । आणी भीडहि उलंघेना ।
 तरी मग रोगी वांचेना । ऐसें जाणावें ॥ २५ ॥
 जेणें राजा वोळखिला । तो राव म्हणेना भलत्याला ।
 जेणें देव वोळखिला । तो देवरूपी ॥ २६ ॥
 जयास माईकाची भीड । तें काये बोलेल द्वाड ।
 विचार पाहातां उघड । सकळ कांहीं ॥ २७ ॥
 भीड मायेऐलिकडे । परब्रह्म तें पैलीकडे ।
 पैलीकडे ऐलीकडे । सदोदित ॥ २८ ॥
 लटिक्याची भीड धरणें । भ्रमें भलतेंचि करणें ।

ऐसी नव्हेतीलक्षणें । विवेकाचीं ॥ २९ ॥
 खोटें आवघेंचि सांडावें । खरें प्रत्ययें वोळखावें ।
 मायात्यागें समजावें । परब्रह्म ॥ ३० ॥
 तें मायेचें जें लक्षण । तेंचि पुढें निरूपण ।
 सुचितपणें विवरण । केलें पाहिजे ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 शाश्वतनिरूपणनाम समास नववा ॥ ९ ॥ १४.९

समास दहावा : मायानिरूपण
 ॥ श्रीराम ॥

माया दिसे परी नासे । वस्तु न दिसे परी न नासे ।
 माया सत्य वाटे परी मिथ्या असे । निरंतर ॥ १ ॥
 करंटा पडोनि उताणा । करी नानापरी कल्पना ।
 परी तें कांहींच घडेना । तैसी माया ॥ २ ॥
 द्रव्यदारेचें स्वप्नवैभव । नाना विळासें हावभाव ।
 क्षणीक वाटे परी भाव । तैसी माया ॥ ३ ॥
 गगनी गंधर्वनगरें । दिसताती नाना प्रकारें ।
 नाना रूपें नाना विकारें । तैसी माया ॥ ४ ॥
 लक्ष्मी रायेविनोदाची । बोलतां वाटे साची ।
 मिथ्या प्रचित तेथीची । तैसी माया ॥ ५ ॥
 दसऱ्याचे सुवर्णाचे लाटे । लोक म्हणती परी ते कांटे ।
 परी सर्वत्र राहाटे । तैसी माया ॥ ६ ॥
 मेल्याचा मोहोच्छ्राव करणें । सतीचें वैभव वाढविणें ।
 मसणी जाउनी रुदन करणें । तैसी माया ॥ ७ ॥
 राखेसी म्हणती लक्ष्मी । दुसरी भरदोरी लक्ष्मी ।
 तिसरी नाममात्र लक्ष्मी । तैसी माया ॥ ८ ॥
 मुळीं बाळविधवा नारी । तिचें नांव जन्मसावित्री ।
 कुवेर हिंडे घरोघरी । तैसी माया ॥ ९ ॥
 दशअवतारांतील कृष्णा । उपजे जीर्ण वस्त्रांची तृष्णा ।
 नदी नामें पीयूष्णा । तैसी माया ॥ १० ॥
 बहुरूपांतील रामदेवराव । ग्रामस्तांपुढे दाखवी हावभाव ।
 कां माहाराज म्हणोनि लाघव । तैसी माया ॥ ११ ॥
 देव्हारां असे अन्नपूर्णा । आणी गृहीं अन्नचि मिळेना ।
 नामें सरस्वती सिकेना । शुभावळु ॥ १२ ॥
 सुण्यास व्याघ्र नाम ठेविलें । पुत्रास इंद्रनामें पाचारिलें ।
 कुरूप परी आळविलें । सुंदरा ऐसें ॥ १३ ॥
 मूर्ख नामें सकळकळा । राशभी नामें कोकिला ।
 नातरी डोळसेचा डोळा । फुटला जैसा ॥ १४ ॥
 मातांगीचें नाम तुळसी । चर्मिकीचें नाम कासी ।
 बोलती अतिशूद्रिणीसी । भागीरथी ऐसें ॥ १५ ॥
 साउली आणी अंधकार । येक होतां तेथीचा विचार ।
 उगाचि दिसे भासमात्र । तैसी माया ॥ १६ ॥
 श्रवण बोटें संधी करतळ । रविरश्में दिसती इंगळ ।
 रम्य आरक्तकल्होळ । तैसी माया ॥ १७ ॥

भगवें वस्त्र देखतां मनाला । वाटे अग्नचि लागला ।
विवंचितां प्रत्ये आला । तैसी माया ॥ १८ ॥
जळीं चरणकरांगुळें । आखुड लावें जिरकोळें ।
विपरीत काणें दिसती जळें । तैसी माया ॥ १९ ॥
भोवंडीनें पृथ्वी कलथली । कामिणीनें पिवळी जाली ।
सन्यपातस्थां अनुभवली । तैसी माया ॥ २० ॥
कोणीयेक पदार्थविकार । उगाचि दिसे भासमात्र ।
अनन्याचा अन्य प्रकार । तैसी माया ॥ २१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
मायानिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १४.१०
॥ दशक चौदाव समाप्त ॥

Encoded and proofread by Vishwas Bhide.

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
Last updated May 16, 2009
<http://sanskritdocuments.org>